

Ter info: wetenschap maakt dat kennis relatief is, nieuwe inzichten aldoor worden verworven, en zodoende oude inzichten (dus ook tekstdelen, 'feiten') soms worden 'ingeaald', herzien of worden aangevuld met nieuwe kennis. Dit deelonderzoek dateert uit 2005. IE.

Het verleden als voedingsbodem voor de toekomst ***Landgoederen & buitenplaatsen***

Romeinse villae

Nieuwe buitenplaatsen en landgoederen zijn, als ver familielid, verwant aan Romeinse *villae* (villa's). Een Romeinse villa is zowel een landgoed als een buitenplaats. Ook in etymologische zin. Het Latijnse woord villa omvat beide begrippen en behelst meer dan een luxe woonhuis (met omringende tuin alleen), een betekenis die vandaag de dag gebruikelijk is.¹ Het betrof in veel gevallen een agrarisch bedrijf, een landbouwcomplex inclusief een fraai hoofdgebouw, een erf, bijgebouwen en domeinen (landerijen en plantages). Ofwel, een *villa rustica*, met aan het hoofd daarvan een man van importantie.² Een rationeel manager, een senaat, die zijn eigen cultuur verweeft in zijn bedrijf. Zo'n bedrijf kon groot of klein zijn, of zich ontwikkelen van een eenvoudige boerderij tot een groot landbouwcomplex waardoor schaalvergroting plaatsvond. Een agrarisch bedrijf dat afhankelijk was van slaven, boeren of pachters.³

Een (villa)systeem dat kan worden opgevat als een geheel van sociaal-hiërarchische en economische mechanismen binnen de Romeinse samenleving, dat floreerde bij een gezonde economie. Dit microsysteem was gerelateerd aan stedelijke centra. Villaeigenaren, grootgrondbezitters die behoorden tot de elite, hadden er veelal een of meerdere huizen in hun bezit. Maar ook in cultureel, economisch en politiek opzicht onderhielden zij contacten met het stadse leven. Ook in het Nederland van de 17de eeuw en later is een dergelijk systeem gangbaar. De Nederlandse landadel sprak weliswaar zonodig het dialect van de streek, maar deelde zijn bestaan voor het overgrote deel met zijn (zaken)relaties uit de stad.⁴

Direct onder deze Romeinse villaeigenaren bevonden zich een trede lager inheemse boeren die grond pachtten. Hun bezit kon variëren van een klein villacomplex, een omheinde nederzetting, tot aan een afzonderlijke boerderij.⁵ Zo vond er binnen het Romeinse Rijk gaandeweg romanisering plaats onder de inheemse bevolking. Door sommige archeologen ook wel genoemd 'the Roman way', naar analogie van 'the American dream'.

Hoe deze villa's onderling precies functioneerden is nog vrij onduidelijk. Toch lijkt het aannemelijk dat er sprake was van een systeem dat bestond uit een 'hoofdvilla' met daaromheen gelegen 'satellietvilla's', ondanks een verschil in grootte en de mate van onderlinge afstand. Daarnaast waren deze *villa rusticae*, niet geheel verwonderlijk, ook qua geografische ligging overwegend gerelateerd aan stedelijke gebieden. Dat gold waarschijnlijk voor het gehele Romeinse Rijk. In de provincies *Brittania*, *Germania Inferior* en *Belgica* zijn daarvan, in deelgebieden, voorbeelden bekend.⁶ Een goede infrastructuur was hiervoor noodzakelijk. De gloriëtijd van dit *villae rusticae* systeem lag grofweg tussen het einde van de 1ste eeuw en het einde van de 3de eeuw na Chr. Deze ontwikkeling hangt tevens samen met het inrichten van de Rijn als staatsgrens en een intensiever Romeins ontwikkelingsbeleid na afloop van de Bataafse opstond.

Privaat grootgrondbezit bloeide met name op in de Romeinse tijd, waarbij de toewijzing of confiscatie, de aan en verkoop of verpachting van land een belangrijke rol speelden in bestaande machtsstructuren, waarin een Romeinse overheid grote belangen had. De grootste grootgrondbezitter van de Romeinse provincies was waarschijnlijk de keizer zelf, die door invoering van de *lex Hadriani*,

¹ Zie: Ackerman, J.S., *The villa, Form and Ideology of Country Houses*, 1990; Kruyskamp, C.H.A., *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WTN), een en twintigste deel, Martinus Nijhoff –A.W. Sijthoff's Uitg. Mij., 1971, 674-676.; Lees tevens: Mielsch, H., *Die römische villa, architektur und lebensform*, Verlag C.H. Beck, München, 1987. Villae is een verzamelnaam voor uiteenlopende typen van villa's, zoals onder meer: *luxe villa*, *villa urbana*, *villa suburbana*, *protico villa* en *villa maritima*, met dank aan Prof. J. Bazelmans, ROB, Amersfoort, 2005.

² De villa rustica vormt het middelpunt van een landgoed of fundus. De naam is afgeleid van de Latijnse benaming van het zogenaamde bedrijfsgedeelte van een *fundus*, *de pars rustica*. Varro schrijft hierover in zijn derde boek *Res Rusticae*, 2,6.

³ Gesprek J. Slofstra, december 2004. J. Slofstra wordt als (gepensioneerd) archeoloog nog regelmatig betrokken bij tal van ontwikkelingen waarmee zijn vakgroep, waarvoor hij vele jaren werkzaam was, aan de Vrije Universiteit in Amsterdam is belast. Slofstra is een van de experts op het gebied van Romeinse villa's in Noordwest Europa.

⁴ Gesprek J. Slofstra, december 2004, met dank aan Prof. J. Bazelmans, ROB, Amersfoort.

⁵ Slofstra, 1991.

⁶ Vanderhoeven, 2003, 132-133.nakijken; 'Tichelman, in druk'.

de wettelijke regelgeving omtrent zijn landerijen vernieuwde. Zo kon hij, naar de wet, land verpachten aan *conductores*, die het op hun beurt weer land verpachten aan *coloni*. Ook voorzag deze wet in een nieuwe maatregel die maakte dat tot dan toe ongebruikt land, 'niemandsland', in gebruik genomen kon worden.⁷

Qua organisatie en ruimtelijke ordening vertonen Romeinse landgoederen verwantschap met latere systemen. Middeleeuwse abdijen, kloostergoederen en landgoederen in de 17de tot en met de 20ste eeuw functioneerden en functioneren met een krachtig centrum en diverse pachtboerderijen, domeinen, op afstand, vrijwel identiek. Een dergelijk patroon van ordening zien we ook terug in de 19de eeuw, wanneer steden dienen als centrum van een ring van buitenplaatsen. De 19de (textiel)buitenplaatsen rondom Enschede en de 'industriële' buitenplaatsen bij Maastricht, zijn daarvoor exemplarisch.

Het tuinstaddiagram gehanteerd door Ebenezer Howard, in 1898, sluit qua ruimtelijke organisatie betreft hierop aan; met voor werknemers in zijn gedachten rondom steden gecreëerde satellietwooncentra in het groen.⁸

Uiteraard is de tijdsgebonden culturele sociaal- economische omstandigheid telkens een andere. Evenals de uiterlijke (constellatie)vorm dat is van tijd tot tijd, en de invulling daarvan. Op uiteenlopende wijzen vond verwerving van gronden plaats, met methoden die varieerden van 'landje pik', tot aan verdeling van gronden, grondruil en aankoop van gronden. Meestal ondersteund door een systeem van wet en regelgeving, dat per Rijk, gezagspersoon, land, gebied, provincie, gemeente, plek kon (en kan) variëren.

Naarmate de bereikbaarheid van en naar steden verbetert is het achterland als investering steeds interessanter en kan de geografische afstand tussen stad en land toenemen.

Luxe Romeinse villa: een wereld apart

*'Verfcheiden landhuizen in Italië gelijken eerder naar eene Konstakademie, dan naar eene buitenplaats. Ondertusfen kan de overvloed van antieken hier nog te eer geduld worden[...].'*⁹

Luxe villa's waren in de Romeinse tijd niet noodzakelijk verbonden met landerijen of een landbouwbedrijf. Vele villa typeringen die destijds, naast die van *villa rustica*, werden gehanteerd, vertellen vaak ook iets over de geografische ligging van een villa. Te denken valt aan een *villa urbana* (een villa gelegen in de stad), een *villa suburbana* (een villa gelegen buiten de stad) en bijvoorbeeld een *villa maritima* (een aan zee gelegen villa).¹⁰

Vele van deze luxe villa's functioneerden als buitenplaats. Rome werd het centrum van de macht, vanaf de 2de eeuw voor Chr. nadat Carthago en Corinth geplunderd en wel waren achtergelaten. De Romeinse samenleving veranderde. Individualiteit stond hoog in het vaandel bij rijke Romeinen, die zich duidelijk wensten te onderscheiden van anderen.

Kosten noch moeite werden gespaard bij de realisatie van deze luxe buitenplaatsen.

Een bibliotheek, een openluchttheater, een fraai aangelegde tuin met vijvers of visvijvers en een badhuis met kleurrijk mozaïekwerk hoorden er idealiter bij. Evenals het houden van jachtpartijen en het voeren van intellectuele gesprekken, al dan niet politiek van aard; gepaard gaande met drink- en eetfestijnen in daartoe speciaal ontworpen ruimtes die niet zelden waren versierd met mozaïek en wandschilderingen.¹¹ De oude Grieken combineerden dergelijke culturele vrije tijdsfuncties veelal in ruimtelijke relatie tot hun paleizen en tempels waarvan een plein, ofwel *agora*, het centrum vormde. Rijke Romeinen creëerden veelal op bereisbare afstand van de stad een dergelijke ambiance, waarbij ontspannende ontvangsten konden plaatsvinden. Zo kon het geschieden dat de buitens soms in elkaars verlengden of nabijheid lagen. Als een superroyale 'villawijk'.

Later, in de Middeleeuwen en Renaissance, ontvingen al dan niet wereldlijke kloosterlingen en vorstelijke gasten eveneens op daartoe speciaal ontworpen paradijselijke aandoende

⁷ Zie ook: Roymans & Gerritsen 2001, 392-397.

⁸ Zie onder meer: Bosma, K., *Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945*, Nai uitgevers, Rotterdam, 1993.

⁹ Hirschfeld, C.C.L., *Aanmerkingen over de Landhuizen en Tuinkunst door C.C.L. Hirschfeld*, Te Utrecht, Bij G.T. van Paddenburg, MDCCLXXIX, 40.

¹⁰ Zie: Hornblower, S.A., Spawforth [editors], *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition, Oxford University Press, Oxford, New York, 1996, 1599. en Kruyskamp, C.H.A., *Woordenboek der Nederlandse Taal (WTN)*, een en twintigste deel, Martinus Nijhoff -A.W. Sijthoff's Uitg. Mij., 1971, 674-676.; Lees tevens: Mielsch, H., *Die römische villa, architektur und lebensform*, Verlag C.H. Beck, München, 1987.

¹¹ Lees hierover onder meer in: Mielsch, H., *Die römische villa, Architektur und Lebensform*, Verlag C.H. Beck, München, 1987, 49-63: Veel villa's in het mediterrane gebied ontwikkelde zich vanuit atrium en peristylhuizen. Deze centrale open architectuurelementen voorzagen de huizen van het nodige licht.) In *Gallia Belgica en Germania Inferior* daarentegen speelde vooral het *porticustype* een hoofdrol.; Lees hierover tevens in: Schama, S., *Landschap en herinnering*, Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1998,558-567.

buitens. Ons Catshuis bij Den Haag is wat dat betreft een trendvolger. Functionerend als aards paradijs waarin, met alle woestijnen rondom, vredesbesprekingen onder meer kunnen plaatsvinden. De tuin, als omsloten ruimte, functioneert en symboliseert hier, als aardse metafoor, de christelijke voorstelling van het hemelse paradijs, als arcadisch en pastoraal landschap, een voorstelling van de wereld van voor de zondeval, en een ommuurde stad in de toekomst van het rijk Gods (de Civitas Dei van Augustinus). Het begrip tuinstad impliceert beide. Omheining en het Engelse woord *town* (stad) zijn hiervan tevens afkomstig, evenals bescherming en gaard.¹²

Verbasteringen zijn er tal, want wat te denken van *bodyguard* en *gated community*, 'miniwerelden' op zich. De tuin is de schakel tussen goed en kwaad, en heeft een bemiddelende rol tussen twee oeververlangens: de aardse hof van Eden en het hemelse Jeruzalem, tussen Arcadia en Utopia. Zowel de tuin als de ommuurde stad zijn eveneens te begrijpen als domeinen, in de sacrale betekenis van het Griekse *temenos*: een afgesneden stuk land, domein, heiligdom, kortom een 'wereld in een wereld'. De (klassieke) tuin is ontstaan als stedelijk fragment en onlosmakelijk verbonden met de stedelijke cultuur. Tegelijkertijd appelerend aan het verlangen naar een pre-stedelijk Arcadia.¹³ Een gewenste tegenstelling tussen stad en land ligt hierin eveneens besloten. Er zijn altijd twee soorten Arcadia geweest, schreef Simon Schama in *Landschap en herinnering*: 'ruig en lieflijk, donker en licht, het idyllische en het wilde'. Van beschaving, harmonie en ongeregeldeheid, van orde en chaos. Van stad en land. Schijnbaar onverzoenlijk maar elkaar wezenlijk ondersteunend.¹⁴ De Arcadische wildernis kan wat dat betreft van alles betekenen: van ongekunsteld, oorspronkelijk, van oer tot aan goddeloos.¹⁵

De Middeleeuwen: de hof als veilige miniwereld

In de Middeleeuwen kent men gedurende lange tijd geen idyllisch Arcadia. De woestijnen houdt dan bij wijze van spreken pas op bij de omheining van de hof, aldus schriftelijke overlevering. In deze woestijnen ofwel wilde natuur bevonden zich verraderlijke moerassen, duivels, demonen en wildemannen (en vrouwen), wouden met roofzuchtige dieren en gevaarlijke bergen. Alleen echte helden waren moedig genoeg om ontmoetingen aan te gaan met wildemannen en vrouwen, die als halfmenselijk, half dierlijke wezens verbleven in deze woestijnen.¹⁶

Naast deze wezens verbleven ook heremieten in de woestijnen -de eenzamen, de kluisenaars. Een thema dat terugvoert naar onder meer een religieuze bron: het Bijbelse Nieuwe Testament. Jezus, de zoon van God, verbleef bijvoorbeeld 40 dagen aaneen in de wildernis en bood Satan het hoofd, toen die hem naar een hoge bergtop voerde om hem de verlokkingen van de wereld te tonen. De in de vroege Middeleeuwen als heremiet fungerende St. Hiëromymus werd een gerespecteerde wildernisheilige, die veelal als figuur, naast een grot werd afgebeeld in een landschap vol woeste bergpieken.¹⁷ De heremiet, als thema, doemt telkens weer op in de eeuwen erna. De heremiet is in 18de eeuw 'getransformeerd' in een poëtische figuur die zich vrijwillig ophoudt in een meestal vormgegeven bosrijke (park)omgeving, in een zoektocht naar innerlijke rust. Chaos, was voor de Grieken synoniem aan *woud* (bos), voorafgegaan aan vorm, ordening en doelmatigheid. De Romeinen vertaalde dit met *silva*, eveneens gepaard gaande met negatieve connotaties als

¹² Lees verder: Glaudemans, M., *Amsterdams Arcadia, De ontdekking van het achterland*, Sun, Nijmegen, 2000, 141-148.

Het Griekse *paradeisos* verwijst naar een omsloten park en is afgeleid van het Perzische *pairidaēza* (omheining) en het Armeense *pardez* (omheinde tuin). Ook het Engelse woord *garden* en het Hebreeuwse equivalent *gan* zijn afgeleid van werkwoorden die duiden op bewaking of bescherming. Van dezelfde stam zijn ook het Nederlandse *gaard* en het Franse *jardin* afgeleid, en ons afwijkende woord *tuin* en het Duitse *Zaun* passen met hun oorspronkelijke betekenis van hek of omheining in dezelfde betekenisruimte. Hun gemeenschappelijk stam, het Oud-Germaanse *tūn*, ligt eveneens ten grondslag aan het Engelse woord om een stad aan te duiden: *town*. Glaudemans verwijst in zijn publicatie naar het werk van McClung, *The Architecture of Paradise*, uit 1983 en de tentoonstellingscatalogus van De Jong & Dominicus-van Soest, *Aardse paradijzen*, uit 1996.; Journalisten worden overigens niets voor niets regelmatig toegesproken vanuit de tuin van het Amerikaanse paleisachtige *Witte Huis*, na afloop van een vredesbespreking. Op eigen domein, omgeven door hekwerken en *bodyguards*, is het woord heilig, waarna het zijn weg vindt in het woeste landschap: de media, de samenleving.

¹³ Zie: Glaudemans, M., *Amsterdams Arcadia, De ontdekking van het achterland*, Sun, Nijmegen, 2000. / "De vroeg-stedelijke culturen in het Midden-Oosten en het Middellandse-Zeegebied idealiseren de beschaving van de stad door deze te plaatsen tegenover de natuur die zij dan beschrijven in termen van chaos en barbarij. In het Mesopotamische Gilgamesj-epos speelt de stad Uruk een belangrijke rol. De held en krijger Gilgamesj eist het recht om over de stad te heersen op door een tocht te maken naar het verre Cederwoud, door te dringen tot het hart ervan en daar de door de goden aangestelde bewaker, Humbaba, te doden. Enkidu, zijn gezelschap dringt erop aan de wilde bosman te vermorzelen en te verpulveren zodat van het hout dat deze behoedt, prachtige steden gebouwd kunnen worden."; In: Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 201.

¹⁴ Schama, S., *Landschap en herinnering*, 1998, Uitgeverij Contact, Amsterdam/ Antwerpen, 549,562.

¹⁵ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 210.

¹⁶ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 100.; Een Nederlandse sportwinkelketen verkoopt overigens zogeheten *outdoor* kleding met de toepasselijke naam *Wildebeest*, kopers kunnen zich verkleden als halfdierlijke wildemannen en vrouwen, als afspiegeling van de onheilspellende natuur.

¹⁷ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 207.

vormeloos en wanorde, in tegenstelling tot orde.¹⁸ De poëtische heremiet (18de eeuw) bevindt zich overwegend in een gecultiveerd *woud*, waar gebaande paden hem de weg wijzen.

Eigen grond werd gezien als hoogste goed, toen in een groot deel van Europa, de klassieke stedelijke cultuur was ingestort, na de val van het Romeinse Rijk. Geleidelijk aan kwam de macht te liggen binnen de versterkte muren van de adellijke burchten, kastelen en kloosters.

Kloosterordes zagen een taak weggelegd in het ontginnen van de woeste wildernis rondom. Zo werd tevens orde aangebracht in de Goddeloze chaos en werden vruchtbare aardse paradijzen gevormd. In de vroege Middeleeuwen lagen soms vele duizenden (pacht)hoeven op honderden kilometers afstand van elkaar verspreid in een Rijk.¹⁹ In de late Middeleeuwen was de onderlinge afstand soms kleiner, navenant (locale)machtsposities. Meestal was er een klooster, of abdij als geestelijk centrum dat voorzorg in huisvesting, ziekenzorg, gastenverblijf en een kerk. Kloosters waren wat dat betreft grotendeels *selfsupporting*.

Naast dat er binnen de kloostermuren vaak boomgaarden en begraafplaatsen werden ontwikkeld, was er ook plek voor diverse (nuts)tuinen, zoals kruiden- en medicinale tuinen, groenten- en bloementuinen. De Romeinse tuincultuur traditie bleef hiermee eveneens van kracht; een axiale organisatie waarbij rechthoekige bedden werden toegepast.

Ordering vond hiermee zowel buiten als binnen de kloostermuren plaats. 'Het kwade is de afwezigheid van begrenzing, soort en orde', schreef Thomas van Aquino, die in zijn *Summa theologica* poogde de christelijke, neoplatonische wijsgerige traditie te verenigen met het op, met name Aristoteles berustende, menselijk weten en denken.²⁰

Ordering vond tevens plaats door middel van het in 'kaart brengen' van de natuur, door plantensoorten te catalogiseren. Een traditie die terugreikt tot aan het oude Egypte.

Door (planten)soorten te leren begrijpen, te determineren, verkrijgt de mens kennis over het Goddelijke universum waaruit uiteindelijk alles zich ontleedt.²¹ Daarmee wordt de omsloten tuin de aardse variant van God zelve, waarbij de mens een steeds belangrijker sleutelfiguur gaat vormen.

In de *Capitulare de Villis*, uitgevaardigd door Karel de Grote, begin 9de eeuw, zijn gedetailleerde richtlijnen opgenomen voor de inrichting en het onderhoud van de Karolingische koninklijke domeingoederen. Hoofdzakelijk handelt dit document over grondgebruik, inventarissen, voorraden, leveranties, maar daarnaast ook over het gebruik van bossen en taken en bevoegdheden van de *iudex*. De *iudex* was een soort van rechter, overheidsdienaar, die naast zijn verantwoording voor juridische zaken ook verantwoordelijk werd gehouden voor het beschikbare zaaigoed. Ook zorgde hij ervoor dat diverse ambachtslieden zich vestigden in de *villa*, ofwel op het landgoed.²²

Aan de tuinbeplanting op deze landgoederen was eveneens gedacht in de *Capitulare de Villis*. Een plantenlijst voorzorg erin dat symbolische bloemen in Karel's aardse Rijk terecht kwamen –als wereldlijke tegenhanger en afspiegeling van Gods Rijk. De lelie, roos, en iris waren als eerste naar de beurt en stonden symbool voor begrippen als reinheid en zuiverheid, veelal verwijzend naar de bijbelse figuur Maria.²³ In deze lijst is eveneens een aantal planten opgenomen die al eens had gedebuteerd in eerdere kloostertuinen. Van het rond 820 na Chr. gerealiseerde klooster van Sankt

¹⁸ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 201-202.

¹⁹ Boer, D.E.H., J. van Herwaarden, J.Scheurkogel, *Middeleeuwen*, Wolters-Noordhoff BV, Groningen, 1989, 220.

²⁰ Aquino's inzichten zijn aldus overlevering gestoeld op die van zijn leermeester: Albertus Magnus, die als doctor universalis, als alwetende geleerde, werd beschouwd. Als leidraad hanteerde Magnus de idee dat experimenten en verstandelijke redenering elkaar moesten aanvullen, waarbij dan alleen het onderzoek der feiten zekerheid biedt. Zijn invloed is van belang geweest voor het natuurwetenschappelijk en filosofisch-theologische denken.

²¹ Lees hierover verder in: Aben, R., S. de Wit, *De omsloten ruimte, Geschiedenis en ontwikkeling van de hortus conclusus en de herintroductie ervan in het hedendaagse stadlandschap*, Uitgeverij 010, Rotterdam, 2000. / Jong, E.A.de, *Natuur en Kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Thoth, Bussum, 1993. / Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 100-101.

²² Boer, D.E.H., J. van Herwaarden, J.Scheurkogel, *Middeleeuwen*, Wolters-Noordhoff BV, Groningen, 1989, 218, 222, 225, 226; Een dergelijk systeem waarin de functie van *iudex* was opgenomen, bevorderde de ontwikkeling van de *seigneurie*. De *seigneurie* hield in dat de rechtspraak, belastingheffing in handen was van de lokale heer. Deze rechten wortelden voor een deel in de immuniteit (de vrijstelling van koninklijke rechtspraak en belastingen en daarmee de eigen beschikking daarover) die al bestond in de Merovingische tijd. De seigneurs eigenden zich niet alleen koninklijke voorrechten toe, maar maten zich ook de zeggenschap toe over het gebruik van de wildernis, die volgens Oudgermaans gewoonterecht gemeenschappelijk bezit was. De heren die de heerlijke rechten uitoefenden, gaven in de meeste gevallen ook architectonisch uitdrukking aan hun macht door de bouw van versterkte huizen, woontorens of kastelen. Als ideaaltype is de *seigneurie* vooral verbonden met Frankrijk. De domanimale exploitatievorm, de feodaliteit en de Merovingische immuniteiten hadden hier gezamenlijk geleid tot een krachtige traditie van adellijk gezag. In Engeland vormde de *manor* een variant van de *seigneurie*, als oorspronkelijk domeingood, waarbij de lokale edelman het manorial court voorzat. In Engeland bleef de koninklijke controle sterker dan elders, van meet af aan; een *villicus* functioneerde soms als toezichthouder van een landgoed, een soort van rentmeester.

²³ Zie ook: Hall, J., *Hall's Iconografisch Handboek, Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Primavera Pers, Leiden, 1993. ; M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 100.

Gallen, in Zwitserland, is een plattegrond bewaard gebleven waarop dergelijke beplanting waarneembaar is.²⁴

Het was een soort van minidorp met een brouwerij en al. Een microsamenleving waarin onder meer ook plek was voor een, in rechthoekige bedden geordende, medicinale kruidentuin en moestuin. Op de begraafplaats zijn, in symmetrie, wel 15 soorten noten- en vruchtbomen gerangschikt. Het grondplan toont een ideale aanleg van een klooster; wat inhoudt dat de gebouwen zijn gepositioneerd, in verhouding tot elkaar. Het betreft een symmetrisch kloostercomplex dat modulair is opgebouwd, met als basismaat: 40 voet. Gods orde en harmonie werden zo vertaald, waarbij het getal 40 refereerde naar het symbolische Bijbelse 40. Vasten en barre tochten door de woestijn lagen besloten in dit getal. Hiermee werd de functie van het klooster als Goddelijke veilige haven, gelegen in de woestijn, nog eens benadrukt.²⁵ (zie evt afb)

De Middeleeuwse hortus conclusus, ofwel de omsloten tuin, kent diverse typen waaronder ook de devotietuin die veelal bestaat uit een eenvoudig vierhoekig hof, omsloten door een kloostergang waar in het midden, van de meestal in vieren gedeelde tuin, plaats is voor een put, (levens)boom of fontein. Het fonteintype of de waterbekkenvariant is waarschijnlijk ontstaan vanuit de moorse tuincultuur, via het zuiden van Spanje. Symmetrie verwees in de Arabische wereld naar orde en perfectie van het hemelse paradijs.

In de Christelijke traditie is de fontein het symbool van de rivier die ontsprong in Eden, vervolgens de hof moest bevochtigen en zich vanuit daar splitste in vier stromen.²⁶

Door de binnen de muren gecreëerde oase, werd de tuin ook het symbool voor beteugeling van driften en harstochten in de mens. In literatuur omschreven als een bekoorlijk hof vol vrede, rust en harmonie –gelegen in het hart van de wildernis- die men na een lange en moeizame tocht vol beproevingen gelouterd betrad.

In de *locus amoenus* (lieflijke plaats, lustoord, lusthof), was symbolisch plaats voor liefvallige jonkvrouwen. Het betrof een lusthof met paradijselijke boomgaarden, een tuintype dat in de late Middeleeuwen veelal door kasteelheren, patriciërs en welgestelde stadsadel werd aangelegd.²⁷ De appetende Eva die was verdreven uit de hof van Eden werd hier symbolisch gezien vervangen door een jonkvrouw, die in afwachting was van een reine maagd. De jonkvrouw bevond zich niet voor niets veelal in het gezelschap van een eenhoorn, want alleen reine maagden wisten hem te vinden. Kuisheid en zondige liefde speelden hier een rol; evenals dat het geval was geweest bij Adam en Eva.²⁸ In de hoofse literatuur wordt de tuin zo het decor voor dit minnespel. *Roman de la Rose*, uit de dertiende eeuw, is daarvan het bekendste voorbeeld, waarvan sommige exemplaren fraai werden geïllustreerd met kleurrijke miniaturen.²⁹ Aardse en hemelse liefde werden hiermee tevens onlosmakelijk met elkaar verbonden.

De traditie van de *locus amoenus* gaat terug naar de oudheid, waar in de antieke literatuur het verlangen naar een verloren gegaan arcadië centraal staat. Deze lieflijke plaats wordt hierin vaak gesymboliseerd door een boomgaard of tuin. Alkinous, de vader van Nausikaa, in de *Odyssee*, had een dergelijke tuin. Naast een omsloten boomgaard, vol met vruchtbomen met peren, granaten, vijgen, olijven, appels waren er wijngaarden. Dat alles werd bevoeid door twee bronnen.³⁰

De *locus amoenus* fungeerde tevens als vertrekpunt voor de ontwikkeling van dierentuinen en pretparken. Want zelfs al bevond de mens zich in een zondige staat, de natuur diende ook voor de menselijke behoeftebevrediging, zoals dat in het paradijs de bedoeling was.

De onvoorstelbare rijkdommen van Gods schepping moesten worden bewonderd, zoals exotische diersoorten bijvoorbeeld.

In de door de adellieden gecreëerde pretparken bouwde men de natuur na in bedrieglijke zetstukken in een poging de Goddelijke scheppingsdrift te kunnen benaderen.

In Noord-Frankrijk ontstond op deze wijze in het kasteelpark van Hesdin een pretpark waarin gouden bomen konden bewegen door middel van aangevoerde lucht via een ingenieus buizenstelsel. Gouden

²⁴ Boer, D.E.H., J. van Herwaarden, J.Scheurkogel, *Middeleeuwen*, Wolters-Noordhoff BV, Groningen, 1989, 222, 225, 226.

²⁵ Zie ook: Akker, van den P., I. Van Koningsbruggen, *Het voorbeeld van de Klassieken*, Hermaion, Emmeloord, 1998, 79.; Horn, W., E. Born, *The Plan of St. Gall: a Study of the Architecture and Economy of and Life in a paradigmatic Carolingian Monastery*, Berkeley, 1979.; Watkin, D., 'De Karolingische en Romaanse architectuur', *De Westerse Architectuur, Een geschiedenis*, Sun, Nijmegen, 1992, 88-91.

²⁶ Zie ook: Aben, R, S. de Wit, *De omsloten ruimte, Geschiedenis en ontwikkeling van de hortus conclusus en de herintroductie ervan in het hedendaagse stadslandschap*, Uitgeverij 010, Rotterdam, 1998.

²⁷ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002,101.

²⁸ Lees ook: Pagels, E., *Adam, Eve and the serpent: Sex and Politics in Early Christianity*, Vintage Books,?, 1989.

²⁹ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002,101.; *Roman de la Rose* werd geschreven door: Guillaume de Lorris en Jean de Meung. In de veertiende eeuw schreef de Engelse hofdichter Geoffrey Chaucer soortgelijk werk.

³⁰ Pleij, H., *Dromen van Cocagne, Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*, Prometheus, Amsterdam, 1997, 243.

vogeltjes floten hier op commando en bezoekers kregen elk gewenst weertype in een daartoe ontworpen zaal voorgeschoteld. Lolligheden, als het natspuiten van dames onder hun rokken, waren tevens populair in dit paradijselijk luilekkerland.³¹

In navolging van de adel, bouwden burgers ook dergelijke ontspanningsoorden. Buiten de (stads)wallen creëerde men dan een besloten groenhof vol bomen en planten, die uiteindelijk kon uitgroeien tot een speelveld met divers vertier.

Arcadia verbeeld

Het lieflijke Arcadia, leeft in de Middeleeuwen als mythe weer op, wanneer zich in Italië en later in noordelijk Europa weer belangrijke stedelijke centra vormen. Deze klassieke, pastorale thematiek keert terug in de 14de eeuwse literatuur. Petrarca en Boccaccio schreven elk een dichtbundel herderszangen die ze *Buccolicum Carmen* noemen. Ook wordt bijvoorbeeld het pastorale landschap rondom Napels verheerlijkt in *Arcadia*, een 16de eeuwse werk van Jacopo Sannazzaro.³²

Zijn werk, sterk geïnspireerd op Vergilius' *Bucolica*, is van grote betekenis geweest in zowel Italië als daarbuiten. In veel Europese landen verschijnen in navolging hiervan mierzoete romans waarin de belangrijkste personages meer lijken op als herders verkleedde edelen dan op hardwerkende landlieden.³³ Theocritus (310-250 BC), een Griekse dichter, verkondigde eveneens het bucolische leven waar herders en herderinnen een eenvoudig en harmonieus plattelandsleven leidde.³⁴

Dergelijke thematiek wordt overigens in een later tijdperk eveneens vertolkt en verbeeld, zoals bijvoorbeeld in *Le Hameau*, het laat 18de eeuwse Franse *boerderette*park avant la lettre, van Marie Antoinette, in de tuinen van Versailles. In de Nederlandse parkbossen in landschapsstijl, als onderdeel van een buitenplaats of landgoed, vindt deze pastorale ook zijn weg.³⁵ De koetjes en kalfjes, de geiten en de bok werden over het algemeen ingezet als decoratie in groene weides.

[Overigens verbeeldden de plastic opblaasstieren die in 2004, in opdracht van Adriaan Geuze, her en der in weilanden langs Nederlandse snelwegen werden geplaatst, eveneens iets van dat geloof in een harmonieus idyllisch plattelandsleven.]³⁶

Het wilde, donkere, ongebreidelde Arcadia was in de Christelijke godsdienst de aangetaste zondige, goddeloze natuur, evenals de mens zelf, door de verdrijving uit het paradijs van Adam en Eva, nadat Eva zich tegoed gedaan had aan een appel van de 'boom der kennis', tegen Gods gebod in. Deze verdrijving werd bezegeld met de banvloek en voortaan zou er nimmer harmonie bestaan in de natuur, nog tussen mens en natuur.³⁷ Adam -als rentmeester van de hof van Eden- en Eva, en hun zonen, moesten na de zondeval als landbouwers de aarde bewerken. Landbouw bracht kennis van zaaïen en oogsten, en kennis van de werking der seizoenen en schiep daardoor ook nieuwe orde. (Het is niet voor niets dat dit ideeëngoed nog altijd verankert ligt in een politieke partij als het CDA) Alleen met behulp van arbeid, techniek en kunst kon iets van die ideale paradijselijk natuur worden geëvenaard. In zowel de verbeelding als in de praktijk lag de cultivering van een tuin, als aards paradijs, in het verlengde van de zorg voor gewassen op het land. Alleen door ordening van de aarde met bedden en paden konden resultaten worden verkregen die begeerlijk waren om te zien en goed om van te eten. Naast de oudtestamentische opvatting van 'erfzonde', is er de nieuwtestamentische, waarin vergeving plaatsvindt door middel van de doop. Vanuit deze laatste opvatting ontwikkelt zich analoog hieraan een 'relatieve' variant waarin de mens centraal staat, met zijn eigen wil en verantwoordelijkheid en is

³¹ Rond 1300 werden de attracties van Hesdin nog eens uitgebreid en geperfectioneerd. Medio 16de eeuw is van dat alles overigens niet meer over. De keizerlijke legers van Karel V verwoestte alles.

Pleij, H., *Dromen van Cocagne, Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*, Prometheus, Amsterdam, 1997, 28-30. Dierentuinen en pretparken werden in Frankrijk een *jardin de plaisance* genoemd.

³² Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 110, 208.

³³ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 208.

³⁴ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 110, 208.

³⁵ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 202.

³⁶ Watkin, D., *De Westerse Architectuur, Een geschiedenis*, 'De Karolingische en Romaanse architectuur', Sun, Nijmegen, 1992, 243-345.

³⁷ VromRaad, *Meerwerk, advies over de landbouw en het landelijk gebied in ruimtelijk perspectief*, Advies 042, Den Haag, 2004, 29. "Drie opblaasstieren van acht meter hoog werden gedurende de zomer langs de A2, de A4 en de A13 geplaatst, als protest tegen de verkanseling van de Hollandse horizon door de bouw van woonwijken, bedrijfsterreinen, bosjes, loodsen, en ander ongerief."; De tamme grote grazers die momenteel hier en daar in ons land rondlopen hebben onbewust die rol ook op zich genomen, te meer nu veel levende koeien op stal staan.

³⁷ Cieraad, I., *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*, Dick Coutinho, Muiderberg, 1988, 42.; *Anthropsos* betekent mens in het Grieks; *Humanus* is daarvan de Latijnse variant: *menselijk*.

van verdorvenheid nadien minder sprake. Deze Christelijke variant, ook wel antropocentrisme genoemd, openbaart zich sterk in het 16de eeuwse Humanisme.³⁸

Italiaanse villa's in 'de nieuwe wereld'

Europeanen hadden intussen kennis gemaakt met de wereld rondom door ontdekkingsreizigers als Columbus en anderen toen in Italië, de *villeggiatura* in de mode raakte. Dit klassieke ideaal werd in de vijftiende eeuw binnen het kader van een christelijke beschaving opnieuw tot leven gebracht door een humanistische elite. In dit landleven werd de mythische Gouden Eeuw gereflecteerd, als een paradijs op aarde, waar vrede heerste.³⁹ Net zoals dat het geval was geweest in de klassieke tijd, trokken ook nu geestelijken en rijke edellieden zich terug in hun, soms in clusters bijeen gelegen, villa's op het platteland, in zomers of in het weekend.

De luxe Romeinse *villae* vormden daarbij een referentiekader, voor zowel de tuinkunst, lustoorden ofwel buitenplaatsen in de volgende eeuwen, in Italië en daarbuiten.⁴⁰

Ambiances met vormgegeven bossen met lanen om in te jagen, een fraai aangelegde tuin om in te wandelen, ruisende watervallen en mooie vertrekken om in te kunnen *launchen*, zoals we nu zouden zeggen. Want na gedane zaken (negotium), was het tijd voor ontspanning (*otium*), ofwel, voor vrije tijd.⁴¹

Klassieke werken over de natuur, zoals van Plinius, de botanische boeken van Theophrastus, de farmacologische verhandelingen van Dioscorides, verkregen opnieuw aandacht. Tegen het einde van de Middeleeuwen, waren al diverse klassieke werken over astrologie, magie en alchemie wederom toegankelijk gemaakt in het Latijn, waarvan de *Hermetica* het meest populair werd. Deze interesse leidde zelfs tot een opbloei van de occulte wetenschappen. De kosmos werd gezien vol geheimzinnig verweven verbanden en men ging ervan uit dat in de natuur allerlei tekens verborgen lagen waarmee kosmische patronen, waarin ook de mens is opgenomen, geduid konden worden. Zelfs pausen raadpleegden toentertijd astrologen en vorsten namen soms alchemisten in dienst.

De natuur, die met name door theologen vaak werd geïnterpreteerd als een door God (voor)geschreven boek waaruit de mens lering kon trekken verkreeg een andere inhoud. Een tendens die al voelbaar werd vanaf de (late) Middeleeuwen maar nog eens werd benadrukt in de Renaissance. Mede door bovengenoemde werken, en nieuwe exoten die men leert verkennen uit 'De Nieuwe Wereld' buiten Europa, raken nieuwe landbouwverhandelingen en traktaten in omloop, over onder andere het medicinale gebruik van planten, dieren en mineralen.⁴²

Het menselijk ingrijpen in de natuur werd hiermee nog eens temeer gestimuleerd; ook in pragmatische zin. Mocht aanvankelijk de Goddelijke natuur niet worden verbeterd door mensenhanden, en moest men niet trachten dat te volmaken wat God bewust onaf had gelaten; humanistische ideeën maakten dat het menselijk maar bovenal individueel handelen (weer) de ruimte kregen.⁴³ [Deze culturele kwestie lijkt wat dat betreft veel op de wijze waarop 20ste eeuwse natuurbeschermers en sommige tegenwoordige *nieuwe natuur* visies zich verhouden ten opzichte van de zelfbewuste 'moderne' schepende mens.]

Vijftiende eeuwse traktaten, zoals die van de architect Alberti (*De Re Aedificatoria*), grepen terug op overleveringen uit de klassieken, die in het licht van de Renaissance functioneerden als basis voor de realisatie van vele nieuwe kunstwerken. Het betroffen echter geen recepten voor een klakkeloze 'imitatio', ofwel imitatie, maar eerder zinvol basismateriaal voor de toepassing van 'aemulatio', ofwel het welbewust toevoegen van een eigentijdse hoogwaardige kunstkwaliteit, in een streven de ouden te overtreffen.⁴⁴ In de Renaissance werd de overleving van Vitruvius zo nieuw leven ingeblazen. Op dat moment lagen de latere invloedrijke opgravingen en ontdekkingen van de oude Grieken nog in het verschiep, die op hun beurt weer als basis dienden voor het (streng) neoclassicisme.

³⁸ Lees ook: Cieraad, I., *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*, Dick Coutinho, Muiderberg, 1988, 42.; *Anthropos* betekent mens in het Grieks; *Humanus* is daarvan de Latijnse variant: *menselijk*.

³⁹ Lees hierover ook in: Jong, E.A.de, *Natuur en Kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Thoth, Bussum, 1993, 17-34./Jong, E.A., M. Dominicus-van Soest, *Aardse Paradijzen 1, De tuin in de Nederlandse kunst 15de tot 18de eeuw*, Snoeck-Dacaju & Zoon, Gent, 1996, 22-28./ Schama, S., *Landschap en herinnering*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1998, 558-571.

⁴⁰ Lees hierover ook in: Ackerman, J.S., *The villa, Form and Ideology of Country Houses*, 1990/ Coffin, D. R., *The villa in the life of Renaissance Rome*, Princeton University Press, Princeton/New Jersey, 1979.

⁴¹ Lees hierover ook in: Jong, E.A.de, *Natuur en Kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Thoth, Bussum, 1993, 17-34.

⁴² Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 121-122.

⁴³ Schouten, M.G.C., *De natuur als beeld, in religie, filosofie en kunst*, KNNV Uitgeverij, 2002, 124.; Boer, D.E.H., J. van Herwaarden, J. Scheurkogel, *Middeleeuwen*, Wolters-Noordhoff BV, Groningen, 1989, 359.

⁴⁴ Lees in: Akker, van den P., I. Van Koningsbruggen, *Het voorbeeld van de Klassieken*, Hermaion, Emmeloord, 1998.

Vitruvius vertolkte met zijn verhandeling over de bouwkunst *De Architectura* (1ste AC) onder andere de klassieke oudheid waarin volgens een systeem van ordening en proportie de aardse schepping plaatsvond. Het menselijk lichaam functioneerde hierbij als maatgevend, als representatie van de natuur, voor de wijze waarmee de onderdelen van een gebouw op elkaar en het totaal werden afgestemd. Stevigheid (*firmitas*), bruikbaarheid (*utilitas*) en schoonheid (*venustas*) vormden de basis voor een goede architectuur en behoren in evenwicht te zijn met elkaar.⁴⁵

Schoonheid kon niet zonder symmetrie, eurythmie en *decor*. Symmetrie kon worden gelezen als het menselijk lichaam waarbij geen sprake is van een perfecte spiegelbeeldige gelijkzijdigheid (we hebben als mens bijvoorbeeld maar één hart). Zijn kennis ontleende hij aan het werk van de Griekse Plato en Pythagoras, die de getallen- en geometrieleer systematisch uiteen gezet hadden. Eenvoudige getalsverhoudingen die waren afgeleid van de kosmos en eveneens werden gehanteerd in de muziek: het octaaf dat een verhouding geeft van 1:1, de kwint: 2:3 en de kwart: 3:4. Eurythmie betekent letterlijk 'mooie beweging'. Het betreft een middel om optische correcties aan te brengen in een gebouw, waardoor het toeschouwersoog wordt gestreeld. *Decor* is een visueel middel bij uitstek waarmee het karakter van een gebouw kan worden benadrukt.⁴⁶ De teksten van Vitruvius, waarvan tientallen kopieën in Middeleeuwse kloosters waren gemaakt, verbreidde zich (al dan niet indirect) over West- en Oost Europa -en de rest van de wereld- via traktaten van de hand van Alberti, Palladio, Scamozzi en Vignola, en bracht een enorme bouwproductie op gang in de eeuwen nadien. Een van die kopieën werd gevonden in de bibliotheek van Sankt Gallen, door de humanist Poggio Bracciolini, in 1414.

Alberti besprak in zijn *De Re Aedificatoria* ook over het belang van de ligging, qua uitzicht, van luxe villa's (buitenplaatsen), en de loggia's die zomers zorgden voor koelte en 's winters voor wat zon. De villatuin, vond hij, moest functioneren als een verlengstuk van het huis. Als een extra kamer. Ook hier zijn proportie en harmonie geboden, die tot uitdrukking komen door een geometrische indeling met symmetrisch geplante paden, hele of halve cirkels. Ter evocatie en educatie waren idealiter in villatuinen aanwezig: met wijnranken begroeide pergola's, beelden, trappartijen, fonteinen, cascades, amforen met bloemen, in vorm gesnoeide buxus, labyrinten. 'Ingrediënten' die hij aan Plinius ontleende. Ook was er plaats voor kunstmatige grotten bekleed en wel met travertijn, of ruwe rotsige stenen.

Tot het einde van de 16de eeuw bestond de Italiaanse Renaissancetuin voornamelijk uit drie gedeelten: een geometrisch deel, door kruispaden in vierkanten verdeeld met daarin kruiden en bloemen in vakken. Deze vakken, 'compartimenti', stonden op zichzelf en werden afgewisseld door tuindelen met fruitbomen en een zogenaamd 'bosco'. Tezamen vormend een architectonisch en ordenend geheel, dat zich duidelijk onderscheidde van het ommeland met wijngaarden en akkers.⁴⁷ Een ensemble dat zich gaandeweg ontvouwde naar de buitenwereld. Evenals de op lustoorden gelegen villa's ofwel landhuizen, met zichtassen, en panorama's die reikten tot aan de horizon, waaraan een wereld vooraf ging.

De nieuwe wereld werd letterlijk en figuurlijk in kaart gebracht, en vele schilderijen toonden weidse landschappen, aldus de wetten van het perspectief. Het portreterende individu fungeerde hierbij als middelpunt op de voorgrond; als zelfbewuste persoon tegen een wereldse achtergrond.⁴⁸

In het 16de eeuwse Nederland verbreidden de uit Italië afkomstige ideeën zich tevens door humanisten als Erasmus, Marnix van St. Aldegonde en Lipsius. Het arcadische landleven dat werd beschreven door Latijnse dichters en schrijvers, leidde hier, in navolging daarvan, in 17de eeuw een eigen leven. In diverse hofgedichten werd het buitenleven in literaire en praktische zin vastgelegd voor de eeuwigheid, door invloedrijke personen als Jacob Westerbaens (*Arctoa Tempe. Ockenburg*), Jacob Cats (*Ouderdom, buytenleven en hofgedachten, op Sorghvliet*) en Constantijn Huygens (*Vitaalium Hofwyck*).

© Ina Eskes Amsterdam 6 juni 2005 | digitale versie 2017.

⁴⁵ Ottenheim, K., *Philips Vingboons(1607-1678) Architect*, Zutphen, 1989.

⁴⁶ Akker, van den P., I. Van Koningsbruggen, *Het voorbeeld van de Klassieken*, Hermaion, Emmeloord, 1998, 75.

⁴⁷ Alberti, L.B., *L'Architettura*, ed. P. Porthogesi, vertaling G. Orlandi, 2 delen, Dl. II, Milaan 1966, Bk IX, iv, 806-9.

⁴⁸ Lees hierover in: Lemaire, T., *Filosofie van het landschap*, Uitgeverij Ambo, 1970.